

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342:340.142.147 (477)

DOI <https://doi.org/10.15421/391949>

Синицин П. М.,

аспірант кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

DECISION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS THE SOURCE OF THE CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE

Статтю присвячено аналізу природи рішень Європейського суду з прав людини як джерела конституційного права України. Охарактеризовано природу рішень Європейського суду з прав людини залежно від таких факторів: правова система держави, конституційний підхід до співвідношення національного та міжнародного права, рівень обов'язковості рішень Європейського суду з прав людини для органів державної влади. У статті розглянуто доктринальні позиції вчених у нерозривному зв'язку з чинним законодавством. Автор підкреслює, що серед науковців точаться дискусії щодо визначення кола рішень Європейського суду з прав людини, які є джерелом права для нашої держави: лише ті, що прийняті щодо України, чи також ті, що постановлені стосовно інших держав-учасниць. Автором зроблено висновки щодо обов'язкового характеру рішень Європейського суду з прав людини, подвійності їхньої природи, а саме автор вважає, що рішення Європейського суду з прав людини мають складну, комплексну структуру, поєднуючи в собі властивості одночасно правоінтерпретаційного акту та судового прецеденту. На думку автора, рішення Європейського суду з прав людини покликані не лише вирішувати справи, що перебувають у провадженні суду по суті, але й конкретизувати та інтерпретувати норми Європейської Конвенції про захист прав людини та її основних свобод. З'ясовано, що чинне законодавство України, встановлюючи примат верховенства права перед законом, передбачає обов'язок судових органів застосовувати рішення Європейського суду з прав людини як джерело права і водночас обов'язок держави виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах, де Україна є відповідачем. Крім того, як свідчить практика Європейського суду з прав людини, сам судовий орган у своїх рішеннях підкреслює інтерпретативність та обов'язковість усіх постановлених ним рішень для врахування всіма державами-учасницями. Конституційний Суд України повсякчас використовує рішення Європейського суду з прав людини для формування власних правових позицій, після чого вони фактично стають змістовним елементом мотивувальної частини рішення Конституційного суду України. Зроблено висновок, що незалежно від того, чи рішення Європейського суду з прав людини постановлено щодо України, чи ні, воно є джерелом конституційного права України.

Ключові слова: рішення ЄСПЛ, судовий прецедент, Конституційний суд України, конституційне право, джерело права.

The article has been devoted to the analysis of the nature of the decisions of the European Court of Human Rights as a source of constitutional law of Ukraine. The nature of the judgments of the European Court of Human Rights has been characterized depending on the following factors: state legal system, constitutional approach to the relation between national and international law, the level of bindingness of decisions of the European Court of Human Rights for public authorities. The author has concluded on the duality of nature the decisions of the European Court of Human Rights, namely that, the author considers that the decisions of the European Court of Human Rights have a complicated, complex structure, combining the properties of both a right-interpreting act and a judicial precedent. According to the author, the decisions of the European Court of Human Rights are intended not only to resolve the cases under trial, but also to specify and interpret the rules of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It has been established that the current Ukrainian legislation, establishing the primacy of the rule of law before the law, provides for the obligation of the judicial authorities to apply the decisions of the European Court of Human Rights as a source of law and at the same time the duty of the state to enforce the decisions of the European Court of Human Rights in cases where Ukraine is the defendant. In addition, as the case law of the European Court of Human Rights shows, the judiciary itself emphasizes in its decisions the interpretative nature and the binding nature of all its decisions to be taken into account by all States parties. The Constitutional Court of Ukraine constantly uses the decisions of the European Court of Human Rights to form its own legal positions, after which they actually become a substantive element of the motivating part of the decision of the Constitutional Court of Ukraine. It has been concluded that regardless of whether or not the decision of the European Court of Human Rights has been ruled on Ukraine, it is a source of constitutional law in Ukraine.

Key words: ECHR decisions, judicial precedent, Constitutional Court of Ukraine, constitutional law, source of law.

Питання, пов'язані з джерелами права, в тому числі конституційного права України, неможливо віднести до числа малодосліджених. Питання правової природи рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерел права з'ясовувались в науковому доробку таких учених-правознавців, як С. Василенко, В. Ватаманюк, Ю. Зайцев, К. Ісмайлов, О. Колісник, А. Коршенко, М. Магрело, В. Мармазов,

А. Мелешевич, В. Паліюк, О. Романюк, Л. Тимченко, С. Шевчук та інших. Втім, у вітчизняній правовій доктрині й досі немає однозначного бачення статусу рішень Європейського суду з прав людини як джерела права та джерела конституційного права. Тривають дискусії щодо кола рішень Європейського суду з прав людини, які можуть бути джерелом права в Україні, їх природи в цьому контексті та місця в системі джерел.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу природи та ролі рішень Європейського суду з прав людини як джерела конституційного права в Україні.

Природа рішень Європейського суду з прав людини та їх значення як джерела права не є універсальними в будь-якій державі. У цьому контексті Н. Блажківська виокремила основні фактори, які необхідно враховувати, аналізуючи природу рішень Європейського суду з прав людини як джерела права: правова система держави, конституційний підхід до співвідношення національного та міжнародного права та рівень обов'язковості рішень ЄСПЛ для органів державної влади [1, с. 228].

З наведеним варто погодитися, оскільки багато залежить від того, яка правова система функціонує в конкретній державі. Романо-германська правова система зовсім по-іншому визначає роль судової практики, ніж англосаксонська. Існують також окремі особливості сприйняття рішень Європейського Суду з прав людини як джерела права в мусульманській країні. Водночас конституції різних держав по-різному визначають місце міжнародного права в його співвідношенні з національним. В окремих державах норми міжнародного права стають частиною системи законодавства чи системи права в національній державі, а в інших вони входять у правову систему і, як наслідок, функціонують у таких державах разом з іншими елементами, які входять у цю систему, паралельно з ними.

Окремим фактором виступає також національний правопорядок, який може по-різному визначати місце та роль різних органів своєї держави, у зв'язку з чим обов'язковість рішень ЄСПЛ для держави в цілому може по-різному конкретизуватися стосовно законодавчої, виконавчої чи судової влади. Таким чином, висловлена авторкою думка є цілком слушною та може бути застосовна як для здійснення теоретико-правового, так і конституційно-правового аналізу природи рішень Європейського з прав людини як джерела права в Україні.

Україна належить до романо-германської правової сім'ї, де основним джерелом права є нормативно-правовий акт, а судова практика формально не визнається джерелом права, але застосування рішень Європейського суду з прав людини як джерела права стає все більш поширеним.

Україна, ратифікувавши у 1997 р. Конвенцію про захист прав людини та її основних свобод (далі – ЄКПЛ), визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення та застосування цієї Конвенції. Як зазначив М. Козюбра, ця подія започаткувала для вітчизняної правової системи принципово новий історичний етап освоєння європейського правового простору, організації внутрішнього життя за властивими йому стандартами [2, с. 4]. Втім, питання визнання рішень ЄСПЛ як джерела права в Україні не має однозначного вирішення і дотепер.

Низка авторів, зокрема Ю. Зайцев [3], П. Рабінювич [4] тощо, характеризують рішення ЄСПЛ

у контексті доктринального бачення, властивого для держав романо-германської правової сім'ї, де судова практика не визнається джерелом права, тобто і рішення ЄСПЛ не повинні сприйматися як джерела права. Автори обґрунтовують свою тезу тим, що ЄКПЛ не встановлює юридичних підстав для надання рішенням ЄСПЛ статусу прецеденту в класичному сенсі, зокрема як в англійському праві.

Натомість С. Шевчук та В. Палюк [5, с. 235] дотримуються протилежної точки зору та вважають, що рішення ЄСПЛ є прецедентними. Так, С. Шевчук зазначив, що Рішення ЄСПЛ мають нормативний характер, приймаються у процесі вирішення конкретних справ та пов'язані з їх фактичними обставинами. Попри це, практика КСУ на його думку має бути узгоджена з практикою ЄСПЛ, оскільки демократія базується на фундаментальних цінностях, правах та свободах, а рішення ЄСПЛ містять у собі потужний практико-методологічний потенціал для правильного застосування норм ЄКПЛ. Він також висловив слушну думку, що Конституція України практично продублювала майже всі права, закріплені в ЄКПЛ, проте національна практика досить часто не відповідає тому тлумаченню, яким ЄСПЛ наділяє норми ЄКПЛ. При цьому обов'язковість європейського прецедентного права для України впливає з принципу «ієрархії юрисдикції» – Європейському Суду з прав людини належить найвища юрисдикція в галузі судового захисту прав та свобод людини, що безпосередньо впливає з ч. 4 ст. 55 Основного Закону, незважаючи на те, що діяльність ЄСПЛ є додатковою, оскільки основний тягар цього захисту повинні брати на себе національні юрисдикційні органи [6, с. 128].

Інших поглядів притримується О. Климович, який вважає, що за своєю природою є офіційним тлумаченням ЄКПЛ у межах конкретної справи, а джерелом права у такому разі буде сам результат тлумачення, що міститься у мотивувальній частині судового рішення [7, с. 139].

Не погоджуючись з наведеним, К. Ісмаїлов дотримується ще іншої думки та стверджує, що саме норми ЄКПЛ є джерелом права, а рішення Європейського Суду з прав людини можна назвати лише джерелом її тлумачення [8, с. 77].

Для того щоб сформулювати власну точку зору серед наведеного плюралізму поглядів на природу рішень ЄКПЛ, слід зіставити не лише доктринальні праці, але й чинне законодавство та існуючу правозастосовну практику. Так, відповідно до положень ч. 4 ст. 55 Конституції України Європейський суд з прав людини можна вважати міжнародною судовою установою, до якої за захистом прав і свобод може звертатися кожна людина, що використала в Україні всі гарантовані вітчизняним законодавством засоби правового захисту.

Стаття 129 Конституції України у редакції Закону від 02.06.2016 р. передбачає, що судді, виносячи рішення, повинні керуватися саме верховенством права, а не законом, як у попередній редакції. Крім того, ст. 46 Європейської Конвенції про захист прав

людини та основних свобод та в ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено обов'язок судів України під час розгляду справ застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Не винятком є і Конституційний суд України.

Як зауважив Джеремі МакБрайд, «є річ, яку має чітко усвідомити кожен, хто прагне застосувати Європейську конвенцію з прав людини: що саме лише ознайомлення з текстом положень Конвенції не дає змоги збагнути весь її сенс. Адже попри існування різноманітних підходів, з яких можна скористатися, беручись тлумачити юридичні тексти, лише той, що відповідає обраному Європейським судом з прав людини, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань щодо забезпечення визначених у Конвенції прав і свобод. Підхід Суду виявляємо в його рішеннях у справах, узятих ним до розгляду, та в усій його практиці, що внаслідок цього постала» [9, с. 761]. З цієї думкою слід погодитись, адже визначальною особливістю Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод є її загальний оціночний характер. Її статті відзначаються високим рівнем абстрактності. Водночас стаття 32 ЄКПЛ у редакції зі змінами, які внесено Протоколом № 11, відносить до компетенції Європейського суду з прав людини тлумачення ЄКПЛ та її застосування.

Для держав, де роками панувала позитивістська правова доктрина (в тому числі України), така форма нормативно-правового акта є дещо чужорідною та складною для сприйняття. Водночас стійкий курс зовнішньої політики на посилення євроінтеграційних процесів спричинив принципові зміни як у вітчизняній правовій системі, так і у відображенні її суспільною правосвідомістю. Окрім юридичного визнання рішень Європейського Суду з прав людини як джерела права в Україні, Закон України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» також запровадив механізм контролю за відповідністю національного законодавства до практики Європейського суду з прав людини. Необхідність застосування Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод виключно в контексті рішень Європейського суду з прав людини набула фактично аксіоматичного характеру.

С.В. Шевчук у цьому контексті зауважив, що євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, вже давно визначили необхідність застосування у правовій системі України прецедентного права. Ним визначені причини поширення нормативного впливу актів судової влади в сучасних правових системах, зокрема в українській правовій системі: необхідність забезпечення єдності судової практики та однаковості застосування норм права судами; належне застосування правових норм і здійснення суддівського тлумачення; необхідність гарантування реалізації конституційних норм як норм прямої дії; безпосередній судовий захист конституційних прав

і свобод; заповнення прогалін та усунення колізійності законодавства [10, с. 33].

Загалом, із такою думкою можна погодитися, хоч і слід зауважити, що в українській правовій доктрині немає загальноприйнятого визначення прецеденту та, як свідчить судової практика Великої Палати Верховного Суду України, застосування раніше визначених правових позицій або ж рішень Європейського суду з прав людини аж ніяк не гарантує єдності судової практики [11], з рештою аргументів можна погодитися.

Тут хотілося б звернути увагу на те, що найбільшою проблемою у застосуванні є «ритуальне» посилення в рішеннях національних судів на практику Європейського суду з прав людини. Це означає, що, посилаючись на правову позицію Європейського суду з прав людини, судді часто не читають рішення в цілому, а виривають окремі фрази з його контексту. Подібний підхід до застосування практики в багатьох випадках повністю нівелює доцільність посилання на те чи інше рішення Європейського суду з прав людини. І такі рішення національних судів (у тому числі Конституційного Суду України) з недоцільним застосуванням практики Європейського суду з прав людини мають масовий повторний характер.

У своїй практиці ЄСПЛ багаторазово наголошував, що тлумачення Конвенції має відповідати «загальному духу Конвенції». Іншими словами, текст правових норм Конвенції необхідно розуміти не буквально, а через призму її об'єкта та цілей, які визначені в її Преамбулі, зокрема, забезпечення колективного гарантування прав людини та основоположних свобод урядами європейських держав, що є єдиними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права (рішення Суду в справі *Jassa v. Switzerland* від 10 березня 1991 р.) [12, с. 460].

Як зазначалося вище, із внесенням змін до ст. 29 Конституції України орієнтацію правової дійсності було змінено з домінування принципу законності на примат принципу верховенства права. Крім того, неможливо не зважати на закріплення обов'язковості рішень ЄСПЛ у процесуальних кодексах, зокрема, ч. 5 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України встановлює, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Статтею 6 Кодексу адміністративного судочинства України прямо передбачено застосування судом принципу верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ.

Що ж стосується Конституційного Суду України (далі – КСУ), то вперше під час прийняття рішення практику ЄСПЛ ним було використано у справі про смертну кару ще 1999 р. З того часу КСУ все частіше під час формулювання своїх правових позицій у пошуках додаткового обґрунтування звертається як безпосередньо до ЄКПЛ, так і до рішень ЄСПЛ як до джерела права. Слушну думку з цього приводу висловила Т. Слінько, що в багатьох випадках рішення КСУ в питаннях тлумачення і вироблених правових позиціях орієнтують законодавця, суди,

громадян по відношенню до застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ при удосконаленні національного законодавства, вирішенні конкретних справ, відстоюванні власних прав [13, с. 597]. Конституційний Суд України повсякчас використовує рішення ЄСПЛ для формування власних правових позицій, після чого вони фактично стають змістовним елементом мотивувальної частини його рішення. Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що рішення ЄСПЛ є джерелом права в Україні та безпосередньо конституційного права України.

Передбачувано, що серед науковців точаться дискусії щодо визначення кола рішень ЄСПЛ, які є джерелом права для нашої держави: лише ті, що прийняті щодо України, чи також ті, що постановлені стосовно інших держав-учасниць. ЄКПЛ не дає однозначного пояснення, яким повинно бути правове значення рішень ЄСПЛ, що постановлені стосовно третіх держав, для тих держав, які не були учасниками справи. Більш доцільним вбачається визначення необхідності враховувати не лише рішення, винесені щодо держави-відповідача, а й щодо інших держав. Як зазначив В. Бесарабов, норма, створена судом у результаті конкретизації ЄКПЛ, не може мати індивідуального характеру [14, с. 116].

Із цього приводу М. Кучин писав, що «сама постановова ЄСПЛ, прийнята стосовно конкретної ситуації в певній країні, проте норма, створена судом у результаті конкретизації ЄКПЛ, не може мати індивідуально-визначеного характеру, оскільки конвенційні положення не можуть інтерпретуватися судом по-різному стосовно кожної держави» [15, с. 89]. А. Боднар вважає, що держави-учасники зобов'язані виконувати всі постанови ЄСПЛ, винесені щодо них (ст. 46 ЄКПЛ). Що ж до постанов, винесених щодо інших держав, держави-учасники не зобов'язані, але можуть застосовувати їх, покращуючи в такий спосіб стандарти захисту прав людини й уникаючи майбутніх порушень по схожих справах. Держави, які не були сторонами в конкретній справі, повинні брати для себе навіть більше уроків з таких постанов, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому й відповідним чином змінити власну правову систему і правозастосовну практику [16, с. 101]. З наведеним варто погодитись, оскільки рішення, які встановлюють нові правові принципи або стандарти, повинні переконливо впливати на поведінку всіх держав-учасниць ЄКПЛ. Вони по своїй суті покликані стимулювати країни до вдосконалення національного законодавства та правової практики.

У резолюції від 12.05.2004 р. Комітет міністрів Ради Європи стосовно рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушень, запропонував ЄСПЛ «вказувати у своїх рішеннях про порушення Конвенції на те, що, на його думку, становить системну проблему, яка лежить в основі порушення, та на першопричину цієї проблеми – зокрема, в тому випадку, коли вона може спричинити зростання кількості звернень, – з метою надання допомоги державам у пошуку належного розв'язання цієї проблеми, а Комітетові міністрів –

у нагляді за виконанням рішень». У цьому контексті набув розвитку інститут «пілотного рішення» ЄСПЛ. Процедура прийняття «пілотного рішення» дає йому змогу чітко вказати в такому рішенні на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень, а також на конкретні засоби чи заходи, за допомогою яких держава-відповідач має виправити ситуацію («Броньовський проти Польщі», «Гуттен-Чапська проти Польщі»). Саме процедура «пілотного рішення» має найбільш виражений прецедентний характер. Так, дотримуючись підходу, висловленого у справі «Бурдов проти Росії», яка стосувалася аналогічних питань невиконання рішень національних судів у Російській Федерації, ЄСПЛ вважав за доцільне застосувати процедуру «пілотного» рішення у справі, що розглядалася, враховуючи передусім повторюваний і хронічний характер проблем, які лежать в основі порушень, велику кількість потерпілих від таких порушень в Україні та нагальну необхідність надання їм невідкладного й належного відшкодування на національному рівні [17].

Процедура пілотного рішення покликана не лише розвантажити ЄСПЛ від вирішення подібних ситуацій, які масово виникають у державах-учасницях ЄКПЛ, ключовим є саме питання універсального характеру рішень ЄСПЛ та їх обов'язковості. Таке рішення одночасно є обов'язком під час вирішення всіх аналогічних справ, що підтверджує думки про прецедентний характер рішень ЄСПЛ.

Так, у справі «Ранцев проти Кіпру та Росії» ЄСПЛ підкреслив, що метою його рішень, окрім вирішення конкретної справи, є також роз'яснення, утвердження та розвиток правил, установлених ЄКПЛ, для підвищення загальних стандартів захисту прав людини та поширення практики поваги до прав людини у державах-учасницях. У справі «Опуз проти Туреччини» ЄСПЛ визнав наявність де-факто erga omnes ефекту у своїх рішеннях, вказавши на необхідність брати до уваги його висновки навіть у рішеннях щодо інших держав-учасниць: «Оскільки надає остаточне авторитетне тлумачення прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції, він розглядає, чи прийняли національні органи влади достатньою мірою принципи, з його рішень щодо аналогічних питань, навіть якщо вони стосуються інших держав» [18, с. 20].

Що ж до питання обов'язковості рішень ЄСПЛ для органів виконавчої влади, то слід згадати, що для вітчизняної правової системи є характерним саме примат міжнародного права над національним, а ЄСПЛ є єдиним органом, що має право здійснювати тлумачення ЄКПЛ, яку ратифіковано Україною. Конституція України (ст. 9) передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Крім того, що Україна зобов'язалася виконувати рішення ЄСПЛ у справах, де вона є відповідачем (тут питання щодо обов'язковості рішень не виникає), саме прецедентний характер рішень та роль ЄСПЛ як офіційного інтерпретатора ЄКПЛ свідчать на користь визнання за джерело права в Україні і рішень, відповідачами

в яких є інші держави. Отже, рішення ЄСПЛ стосовно інших держав, які не були сторонами у справі, не мають імперативного характеру, але повинні враховуватись, оскільки ЄСПЛ не може по-різному інтерпретувати конвенційні положення.

Рішення ЄСПЛ покликані не лише вирішувати справи, що перебувають в провадженні суду по суті, але й конкретизувати та інтерпретувати норми ЄКПЛ. Вбачається, що такі рішення мають подвійну природу: вони одночасно виступають правозастосовчими та правоінтерпретаційними актами. Не будучи прецедентом права у класичному розумінні, рішення ЄСПЛ все ж наділені прецедентним характером, що особливо чітко прослідковується під час застосування ЄСПЛ процедури «пілотного рішення».

Чинне законодавство України, встановлюючи примат верховенства права перед законом, передбачає обов'язок судових органів застосовувати рішення ЄСПЛ як джерело права та водночас обов'язок держави виконувати рішення ЄСПЛ у справах, де Україна є відповідачем. Крім того, як свідчить практика ЄСПЛ, сам судовий орган у своїх рішеннях підкреслює інтерпретативність та обов'язковість усіх постановлених ним рішень для врахування усіма державами-учасницями. Тобто рішення Європейського суду з прав людини є джерелом конституційного права України, при цьому застосуванню як джерела права підлягають не лише рішення, постановленні Європейським Судом щодо України, але й відносно усіх держав-учасниць ЄКПЛ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блажківська Н. До питання про місце рішень ЄСПЛ у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 226–230.
2. Козюбра М.І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських право інтеграційних процесів. *Наукові записки. Юридичні науки*. Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2004. Т. 26. 160 с.
3. Зайцев Ю. «Природне» джерело посилання – саме рішення (Про тонкощі використання в українській судовій практиці рішень Європейського суду з прав людини). URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1249483722>.
4. Рабінович П.М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Львів, 2004. 145 с.
5. Паліюк В. Чи можуть судді України у своїх рішеннях посилатися на рішення Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2005. № 3. С. 234–236.
6. Шевчук С. Узгодженість практики ЄСПЛ та КСУ. *Вісник КСУ*. 2011. № 4–5. С. 128.
7. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України. *Адвокат*. 2002. № 2. С. 38–40.
8. Ісмаїлов К.Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 75–80.
9. Мак Брайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст; за ред. О.Л. Жуковської. Київ: ВІПОЛ, 2004. 960 с.
10. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 39 с.
11. Суди під час вирішення тотожних спорів мають враховувати саме останню правову позицію Великої Палати Верховного Суду (ВС/ВП № 755/10947/17 від 30.01.2019). URL: https://protocol.ua/ua/vs_vp_sudi_pid/
12. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. вид. 2-е., Київ: Алерта, 2014. 488 с.
13. Слінько Т.М. Практика ЄСПЛ як джерело інтерпретаційної діяльності КСУ. *Форум права*. 2013. № 3. С. 596–600.
14. Бессарабов В.Г. Европейский суд по правам человека. Москва: Юрлитинформ, 2003. 170 с.
15. Кучин М.В. Прецедентное право Европейского суда по правам человека. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2004. 231 с.
16. Боднар А.М. Res interpretata: юридическая сила постановлений Европейского Суда по правам человека для государств, не являющихся сторонами в деле. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2011. № 3. С. 82–114.
17. Обов'язковість судових рішень у практиці ЄСПЛ. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/sbsv-yainsvfkfke-ftsesvysh-ukyere-ts-tuankhyshchk-zhfto/
18. Юджівська Г. Еволюція ролі Європейського суду з прав людини – на шляху до процедуралізації фундаментальних прав. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 7 (131). С. 19–22.